

ХРАНАТА НА СВ. ИВАН РИЛСКИ СПОРЕД КНИЖОВНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

Пенка Ковачева (ВТУ "Св. св. Кирил и Методий")

Св. Иван Рилски е един от първите български отшелници и първият български светец аскет. За да постигне нравствено очистване и духовно извисяване, той, подобно на всички християнски подвижници, се отказва от ненужни житейски удобства, излишна храна, облекло, сън, плътски удоволствия.

Сведения за живота и делото на св. Иван Рилски изследвачите извличат от посветените на него жития, служби и канони: 1) Народно житие – XII век (съкр. НЖ), 2) Житие от Георги Скилица – XII (ЖГСк), 3) Първо проложно житие – XIII век (ППрЖ), 4) Второ проложно житие – XIII век (ВтПрЖ), 5) Житие от Патриарх Евтимий – XIV век (ЖПЕв), 6) Житие с похвала от Димитър Кантакузин – XIV век (ЖПДК), 7) Рилска повест от Владислав Граматик – XV век (РП), 8) Ново житие – 1788 год. (НовЖ), 9) Житие от поп Пунчовия сборник – 1796 год. (ЖПП), 10) Ново гръцко житие – края на XVIII и началото на XIX век (НГрЖ), 11) Служба от Димитър Кантакузин – XV век (СДК), 12) Служба, допълнена в Средец – XIV век (СлСр), 13) Канон от Рилския манастир – XV век (РК)¹.

В почти всеки от тези книжовни паметници се обръща внимание върху храната, с която, макар и в минимални количества, е поддържал живота си рилският отшелник. Настоящото проучване си поставя за цел да покаже доколко това е била реалната "земна" храна на св. Иван Рилски и доколко става въпрос за храна, "приписвана" на светеца под влияние на византийската сакрална топка.

По данни на житията св. Иван Рилски е роден във втората половина на IX век в с. Срино, Средецка област, а умира в 946 год.

на около 70-годишна възраст. Днешното с. Скрино, Дупнишко, се намира в подножието на планината Руен на 6–7 км от с. Бобошево.

Според ЖПЕв юношата Иван сънува пророчески сън, в който Бог му се явява и му казва: “излез от твоята земя и от твой род, та иди в земята, която ще ти посоча”. Младежът се вслушва в Божиите слова, “отрязва косите си заедно със страстите и похотите и отива в манастир”. Предполага се, че това е бил манастирът “Св. Димитър”, разположен между с. Скрино и с. Бобошево. Престоява там известно време, “за да се обучи... и отива в планината, що му била посочена, като не взема нищо освен една кожена дреха” (ЖПЕв). Къде се е намирала тази планина и досега не е уточнено. Вероятно обаче тя не е била близо нито до родното място на св. Иван Рилски, нито до манастира, в който той е приел монашеството.

Ето как протича животът на младия монах по-нататък: “там си направи малка колиба от шума и заживя в нея, като измъчваше тялото си с пост и бдения... За храна не вземаше нищо друго освен тревисти растения (стб. *вгылью*), що земята е привикнала да произвежда за животните, и вода, що в изобилие изтича от изворите... Но кой можеше да разкаже за неговите тогавашни подвизи? Защото и самите пустинни треви (*вгылью*) той не ядеше до насита, а съвсем малко и недостатъчно, и то след залеза на слънцето. По същия начин вземаше и вода – колкото да разхлади утробата си”.

Впоследствие, както пише в НЖ, св. Иван Рилски “отива в Периг (Перник), а оттам – в планината Витоша и си построява покоище. Но идва при него ангел господен и му казва: “... Стани оттука и иди на мястото, приготвено за тебе в Рилската пустиня... в местността, наричана Голец”.

Местност “Голец” има в южната част на Рила – на североизток от днешния Благоевград откъм Стара река, приток на Джумайска Бистрица. Вероятно тук отшелникът открива пещерата “Въртоп” и я превръща в свое жилище за много години. Продължава да търпи телесни лишения и страдания. Смилявайки се над него, Бог му изпраща чрез един от своите ангели “манна (“небесна” храна) във вид на шипков плод (стб. *вбразѡм шипковѣмъ*)” (НЖ).

След жестокото нападение на разбойници и предупреждението им да напусне убежището си, св. Иван Рилски “като прехожда от пустиня на пустиня, отива на друго място, което отстои не на малко разстояние. Подобно на древния Аврам, там той намира

един голям дъб и се заселва в него” (ЖПЕв). В ЖГСк се уточнява, че това “друго място” е “гъсто покрито с много дървета и храсти, около които тече река, и която живеещите там, наричат Рила”. Според архим. П. Д. Пулос “новото местопребиваване на отшелника се оказало твърде удобно и пригодно за целите му. Местността се намирала нагоре по течението на Рилската река, близо до началото ѝ. Тя представлявала една обрасла с висока, никога некосена трева поляна, в страни от която се издигали високи планински върхове, достигащи като че ли до самото небе. Те били покрити с вековни гъсти гори, в които човешки крак едва ли някога е стъпвал. Под дебелите, обикновено широколистни, дървета най-често имало трева поради гъстата им сянка... Всичко говорело за непроходимост и непосещаемост на мястото”².

И на новото място пустинникът “се придържа здраво към своя първоначален живот” (ЖПЕв) – моли се, бодърства, гладува. Авторите на повечето жития, служби и канони за св. Иван Рилски описват доста подробно неговата храна – растението, носещо названието сланутък (стб. *слануѣтъкъ*): “Но що стана? Бог... като го видя, че без да се тревожи от дивото онова място, прекарва в пост вече втора седмица, приготви му храна, добивана без труд. Земята там, прочее, произраства без рало и без семе сланутки (стб. *слануѣтъкы*), които, както и на Адама, преди престъпването на заповедта, му даваха плод, без да бъдат напоявани, та преподобният се хранеше достатъчно” (ЖГСк); “Но що направи Оня? Както едно време в пустинята пусна дъжд от манна на людете и изпълни с блага гладните, по същия начин постъпи и тука – заповяда на земята да произраства сланутък (стб. *слануѣтокъ*) за храна на светеца. И той се хранеше с него” (ЖПЕв); “Виждайки голямото му търпение, Бог заповяда на сланутъка (стб. *слануѣтъкъ*) да израсте на предопределеното място” (ППрЖ); “Бог ти дава сланутък (стб. *слануѣтъкъ*), без да е бил посят” (Кан); “И израстна неорана сланутка” (НовЖ); “Бог заповяда да израсте една тревица, която се зовеше сланутка” (ЖПП).

От по-нататъшните пасажи в същите книжовни паметници става ясно, че растението *сланутък* е непознато за хората от околните селища – пастирите, попаднали случайно в обиталището на светеца, “след като видяха плодовитите сланутки (стб. *слануѣтъкы*) върху тази пуста и неплодородна земя, в далечно място, се удивиха

на странната растителност (стб. *порастѣниѣ*)” (ЖГСк). И дори “един от тях отиде та натърга много сланутък (стб. *сланоуѣтѣкъ*)... и радостно се завтече след другарите си... те го разграбиха от ръцете му, но когато взеха да разтварят шушулките на зърната, не намериха нищо” (ЖПЕв).

Присъствието на фитонима *сланоуѣтѣкъ* в повечето от житията, службите и каноните за св. Иван Рилски поставя няколко проблема: 1) кой растителен вид на територията на България носи това название, 2) защо в НЖ, от което би трябвало да се очакват най-достоверните биографични данни за светеца, думата липсва, 3) растението действително ли е било основната “земна” храна на отшелника в Рилската пустиня.

В речниците и изследванията, включващи материали от житията, службите и каноните за св. Иван Рилски, лексемата *сланоуѣтѣкъ* се коментира доста различно: 1) “дърво, от чиито плодове се е хранел Иван Рилски”³, 2) “боб”⁴, 3) “зеліе” събир. ‘зелени растения’⁵, 4) “вид диво растение”⁶, 5) “някакъв сурогат на нахута, най-вероятно дивият грах (*Pisum elatius*), разпространен навсякъде из страната, в това число и из тези части на Рила”⁷, 6) “нахут (*Cicer arietinum*)”⁸.

Архим. П. Д. Пулос допуска, че “авторът на Безименното житие разказва именно за *сланутѣка*, когато говори, че по това време ангел донесъл на пустинника хляб “под вид на шипков плод”⁹.

Кое от горните мнения е най-приемливо?

От ЖПЕв се разбира, че плодовете на *сланутѣка* са зърна, разположени в шушулка. В преводното НГрЖ за св. Иван Рилски от края на XVIII век и представляващо свободна компилация на ППрЖ и ЖПЕв, срещу *сланоуѣтѣкъ* от двете изходни жития стои гр. *реβίυια* ‘нахут’. В наша монография от 1974 год.¹⁰ установихме, че тъкмо растението *Cicer arietinum* (съкр. СА) ‘култивиран нахут’ е известно със старобългарското название *сланоуѣтѣкъ* в народните говори от Югозападна България (Петричко, Санданско, Разложко) и от Македония (Костурско, Леринско, Велешко, Прилепско, Щипско, Охридско, Преспанско, Воденско, Кавадарско). Всъщност в тези говори думата *сланутѣк* се среща и в следните фонетични варианти: *слануток*, *сланутук*, *сланудок*, *сланотѣк*, *сланотѣк*, *сланатѣк*, *слантѣк*, *сланток*, *слѣнтук*, *сландук*, *сланут*, *сланута*, *сланутка*.

В същата монография успяхме да формулираме и етимологията на фитонима *сланоутъкъкъ* като ‘растение, чиито стебла, листа и шушулки отделят възсолени сокове’. Коренът на думата е прилагателното *сланъ* ‘солен’, а суфиксът е *-оутъкъкъ*. В сърбохърватски говори СА се нарича *слани, грах, сланац, слани*□. Тази етимология изключва възможността под фитонима *сланутъкъ* да се крие някой от видовете грах. Грахът (*Pisum*) е също бобово растение, но не отделя солени сокове¹¹.

За Ю. Трифонов растението *сланоутъкъкъ*, с което се е хранел св. Иван Рилски, е без съмнение СА¹². Този факт, според него, позволява да се допусне, че светецът е живял в по-ниската част на Рила планина, където евентуално растението би могло да вирее.

Растението СА принадлежи към рода *Cicer* (семейство “Бобови”), в който влизат 27 вида. От тях само СА е култивиран. Повечето специалисти локализируют прародината на СА в Централна и Мала Азия, т. е. в места с ярко изразен топъл климат. В границите на тази прародина проф. Г. Койнов включва и Южна България¹³.

СА има древна история. Индийците започват да го засяват хиляда години пр. н. е. От твърде отдавна го отглеждат и народите на Изтока. Старите гърци му дават няколко имена: *ἑρέβινθος, κίκερρον, κέυχρος*, а римляните – само едно *Cicer*. Акад. И. Странски смята, че в нашите земи СА прониква на три пъти изцяло отвън: 1) в епохата на римското владичество, 2) във връзка със зараждането на отшелничеството сред монасите и 3) с настаняването на турците на Балканския полуостров¹⁴. Проф. Г. Койнов не отрича пренасянето на отделни форми на СА отвън (напр. от Турция), но твърди, че в България са обособени четири, несрещани другаде по света специфични негови сортове, които доказват изконността му. Нахут в диво състояние (*Cicer monbretii*) се среща у нас единствено из светлите и сухи дъбови гори на Странджа планина, източно от Малко Търново¹⁵. В странджанските говори СА е познат с турско название *махут* (фонетичен вариант на *нахут*).

Вземайки под внимание твърденията на българските ботаници за Странджанския ареал на дивия нахут и топлолюбивостта на СА, може да се направи следното заключение: във високите заснежени дялове на Рила, където се предполага, че св. Иван Рилски е живял най-дълго, природните условия не са подходящи за вирее-

на която и да било разновидност на нахута. Ако отшелникът е живял в по-ниските части на планината, тогава може да се допусне, че самият той е донесъл (най-вероятно от Разложко, Санданско или Петричко) и посял *сланутък* в близост до своето убежище.

В такъв случай наличието на фитонима *сланоутък* в житията, службите и каноните за св. Иван Рилски трябва да се обясни с влиянието на византийската агеографска и патирична литература и то в съвсем конкретен аспект – в детайлите при изграждането образа на монаха аскет.

Прави впечатление, че думата *сланоутък* се среща в тематично ограничен кръг старобългарски и среднобългарски творби (всичките преводи от гръцки) – жития, служби, канони, патерични разкази, пролози, т. е. там, където по-кратко или по-обширно се говори за живота на християнски отшелници.

От класическите старобългарски паметници лексемата *сланоутък* е позната само на един – Супрасълския сборник от XI век, съдържащ жития и мъчения на светци. Засвидетелствана е три пъти в житието на Конон и превежда гр. ἐρέβινθος ‘нахут’¹⁶. В речника на Л. Садник и Р. Айцетмюлер обаче *сланоутък* се тълкува неправилно чрез нем. Erbse ‘грах’ и лат. Pisum cicer¹⁷.

Фитонимът *сланоутък* се среща и в: Синайския патерик по руски препис от XI–XII век¹⁸; няколко патерични листа по сръбски препис от края на XIII век¹⁹, типоконовите части на Орбелския триод от XIII век, Никоновите пандекти от средата на XIV век²⁰, Дамяновия пролог от края на XIV век²¹.

В изброените книжовни паметници *сланоутък* е название на растението СА ‘нахут’, с чиито плодове се хранят монасите отшелници. Не е чудно, че точно *сланутъкът* (СА) е една от най-предпочитаните “земни” храни на изтощените от непрекъснат пост и денонощни молитви пустинници. По данни на проф. Г. Койнов плодовете на СА са с много висока калоричност, препечени и смлени, те напълно заместват хляба и нещо доста съществено – запазват тези си качества в продължение на няколко години.

Очевидно създателите на житията, службите и каноните за св. Иван Рилски съзнателно “принуждават” и българския монах отшелник да се храни със *сланутък*, въпреки че в Рилската пустиня не би могъл да се сдобие с него. Във византийските агеографски и патерични произведения *сланутъкът* е най-обикновена, естествена

храна за християнските аскети, но там става въпрос за места, намиращи се в средиземноморски райони. Ив. Факелджиев също смята, че мотивът със *сланутъка* в житията на св. Иван Рилски е “превнесен”, но по друга причина, а именно: “третата чудесна храна – *сланутъкът* – е характерна само за житията на рилския отшелник. Като храна на населението в този край той е бил вмъкнат, за да изпъкне при по-близка обстановка свръхестествената мощ на светията”²².

В изключеното от литературни влияния НЖ за св. Иван Рилски думата *сланоутъкъ* отсъства вероятно, защото тя е отсъствала и в самите източници на житието – народните предания и легенди²³. Според най-новите манастирски предания пустинникът се е хранел с цариградско грозде (*Ribes grossularia*)²⁴.

* * *

Житията, службите и каноните, посветени на св. Иван Рилски, свидетелстват, че “земната” храна на първия български светец аскет има изцяло растителен състав – горски треви и плодове. Растението *сланоутъкъ* (лат. СА), също сочено в книжовните източници като храна на рилския отшелник, по всяка вероятност е “вмъкнато” преднамерено от авторите на творбите в стремежа им да се съобразят с нормите на византийската сакрална топка. СА е подчертано топлолюбива растение, поради което реалното му съществуване във високите части на Рила планина е практически малко възможно.

БЕЛЕЖКИ

¹Старобългарските текстове на творбите са по следните техни издания: И в а н о в, Й. Жития на св. Иван Рилски. Год на Соф. университет, Историко-филологически факултет, кн. XXXII, С., 1936, с. 59–73; И в а н о в, Й. Български старини от Македония, II изд., С., 1931, с. 345–368; А н г е л о в, Б. Старобългарски текстове. (Из славянските ръкописи), БАН, Известия на Архивния институт, кн. I, 1959, с. 274–283; И в а н о в а - К о н с т а н т и н о в а, К. Неизвестни служби на Иван Рилски и Михаил воин, Известия на Института за български език, кн. XXII, С., 1973, с. 219; Използван е и текстът на непубликуван ръкописен Канон на Иван Рилски от библиотеката на Рилския манастир (сигн. № 1/29). Цитираните новобългарски преводи на произведенията са по: К и с е л к о в, В. Сл., Св. Иван Рилски – жития, С., 1945 и Д и н е к о в, П., К. К у е в и Д. П е т к а -

- нова, Христоматия по старобългарска литература, С., 1961.
- ²Архим. Пулос, П. Д., Св. Иван Рилски, вечен небесен покровител на българския народ, С., 1992, с. 306.
- ³Восток, А. Словарь церковно-славянского языка, СПб, 1858.
- ⁴Филарет, архиеп. Черниговский, Представление преподобного Иоанна Рыскаго, Чернигов, 1865, с. 16.
- ⁵Гильфердинг, А. Собрание сочинений, т. I, СПб, 1868, с. 122.
- ⁶Кочева, Е. За народния характер на лексиката в сборника на поп Пунчо, Известия на Института за български език, XIX (1970), с. 683.
- ⁷Странски, И. Хранителните източници на Иван Рилски, сп. Природа, I, 1953, кн. 2, с. 16.
- ⁸Трифонов, Ю. Бележки върху известията за св. Ивана Рилски, сп. Македонски преглед, XI, кн. 3/4, 1938/39, с. 89.
- ⁹Архим. Пулос, П. Д., цит. съч., с. 308.
- ¹⁰Кочева, П. К., Названията на растението *Cicer arietinum* в историята на българския език, Трудове на ВТУ “Кирил и Методий”, Филологически факултет, т. XI, 1973/74, С., 1974, с. 429–459.
- ¹¹Това потвърди проф. Г. Койнов в писмените отговори на поставените му от нас въпроси за физиологическите качества на граха.
- ¹²Трифонов, Ю., цит. съч., с. 89.
- ¹³Всички данни дотук и по-нататък относно физиологията и разпространението на СА са взети от неговата монография “Нахуг – *Cicer arietinum*”, БАН, С., 1968, с. 21–80 и от неговата статия “Върху произхода на нахута”, сп. Природа, XVI (1968), кн. 2, с. 69–70.
- ¹⁴Странски, И., цит. съч., с. 13–15.
- ¹⁵Стоянов, Н. и Б. Стафанов, Флората в България, С., 1948, с. 697.
- ¹⁶Северьянов, Супрасльская рукопись, СПб, 1904, л. 40 и 41.
- ¹⁷Sadnik, L. und R. Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten. Heidelberg, 1955, с. 121.
- ¹⁸Голышенок, В. и В. Дубровина, Синайский патерик, М., 1967, с. 231.
- ¹⁹Wejck, W., Studien zu den altkirchenslavischen Paterika, Amsterdam, 1931, с. 3–4.
- ²⁰Данните от Орбелския триод и от Никоновите пандекти ни бяха предоставени от проф. Й. Русек, за което сърдечно му благодарим.
- ²¹По непубликувания ръкопис от библиотеката на БАН, сигн. № 15, л. 372^б.
- ²²Фекелдживев, Ив., Народни легенди за Иван Рилски, БАН, С., 1979, с. 111.
- ²³Пак там, с. 40–67.
- ²⁴Иванов, Й., Свети Иван и неговият манастир, С., 1917, с. 18.